

ЖИВОТ, ПРОШЛОСТ, ИСТОРИЈА

Метатекстуалност Тибора Варадија

(Тибор Варади: *Коњски пасош додељен историји*, Академска књига, Нови Сад, 2025)

Настојање овог приказа последње књиге документарне прозе Тибора Варадија духовитог наслова *Коњски пасош додељен историји* није везано за садржаје и конкретне предмете које је она тематизовала. Овде неће бити говора о необичним случајевима и бизарним детаљима. Уместо о њима, водићемо рачуна о ауторовим освртима на процес писања. Први план Варадијевог текста односи се на приказивање појединости и контекста појединих случајева, али нас овде превасходно интересују идеје које испостављају особености чувања људских живота у тексту посредством рефлексција и белешки о њима. Кад Варади посматра своје записе, кад коментарише њихову функцију и домете, онда се посебно истичу метатекстуални слојеви за које смо уверени да предста-

вљају изванредно херменеутичко полазиште за тумачење укупног ауторовог опуса. Варади не описује само предмете из породичне архиве, он нам прича и животне приче, не пропуштајући да проговори и о томе како се те приче рађају, детаљно описујући све фасете и околности у којима су се оне одвијале.

Ретки су покушаји књижевне обраде архива адвокатских канцеларија. Чини се да за то постоје најмање два разлога. Чак и кад се деси да адвокатска канцеларија настави с радом и у наредним генерацијама, у неком тренутку наследници најчешће осете потребу да се растерете нагомиланих докумената, посебно оних који су закључени пре више десетина година. Мало је канцеларија које себи могу дозволити луксуз да чувају документе деценијама, недостатак простора их напосто принуди на лишавање одређене грађе. Адвокатски посао себе схвата на практичан начин, што за последицу има изостанак свести о обавези чувања архивираних списа и бриге о документованом наслеђу некадашњих случајева.

За разлику од стандардног приступа, канцеларија Варади успела је да сачува највећи део своје грађе, од којих најстарији документи имају више од стотину година. А управо они су најзанимљивији јер се, услед највеће временске дистанце, и највише разликују од времена које их проучава и тумачи. Други разлог крије се у самом материјалу, чији је садржај најчешће све друго само не инспиративан за књижевну обраду и интерпретацију. Тужбе, поднесци, жалбе, пресуде, захтеви, предлози, решења, пуномоћи, приговори, споразуми, записници – по правилу спадају у опорију и сувопарнију врсту текстова из којих је веома тешко развити садржај који би био у стању да побуди пажњу код шире читалачке публике.

Тајна Варадијеве списатељске вештине почива у специфичном семиотичком сензибилитету. Захваљујући њему, аутору полази за руком да поједине случајеве, чак и уколико делују тривијално или бизарно, осмотри из различитих углова и уочи хетерогене слојеве њихове релације према конкретној стварности животног света, са једне, и фундаменталних идеја закона, позитивног права и правичности са друге стране. Случајеви о којима говори тако добијају двоструко осветљење, једно из перспективе живота, а друго из перспективе праведности. Хуманистичку позадину Варадијевог приступа схватићемо кад приметимо да се те две перспективе у његовом тексту преливају једна у другу, или бивају додатно поткрепљене једна посредством друге. Притом Варади никад не подлеже изазову да злоупотреби временску дистанцу и на себе преузме функцију доношења коначне пресуде и исправљања кривих Дрина. Напротив, уместо тога он радије понире у оно што списи сами из себе нису у стању да изговоре и документују. Често испитује и одвијања конкретних животних судбина након што је донесена пресуда или је одлежана казна, користећи поприлично поуздано своје вештине нагађања, али му у свему томе доследно полази за руком да не искорачи изван равни хипотезе или претпоставке. Језичке фигуре које користи спадају у регистар ненаметљивог и непретенциозног начина изражавања: „Не знам колико је реално данас очекивати закон који би обуздао [...]”, „Шта би било ако би уследио још један заокрет [...]”, „Видим све више примера”, „Ако имамо увид у варијације и детаље много лакше памтимо”...

Имамо ли у виду ове стилске специфичности, неће нас посебно зачудити кључне речи које ћемо затећи у документарној прози Тибора Варадија. Наиме, кад у други план ставимо непосредност садржаја и куриозитете докумената који се обрађују, а обратимо пажњу на метатекстуалне рефлексије, уочићемо како оне никако не заузимају позицију узгредне примедбе или пропратног коментара. Тај утисак ће бити додатно верификован кад не посматрамо неку појединачну књигу, него укупан опус Варадијеве документарне прозе који до сада износи шест књига, посебно кад се, уместо стручних правничких термина које бисмо очекивали у тексту који тематизује архиву адвокатске канцеларије, суочимо с појмовима који не упућују на правну сферу и имају семиотичку аутономију потпуно независну од ње – живот, сећање, прошлост, историја.

Тиме одмах постаје јасно да намера Варадијевих анализа далеко превазилази стручне правничке оквире појединачних случајева. На трагу једне ироничне опаске према којој је „лагано вртети се само на терену права”, уочава се како Варадију право служи тек као медиј посредством ког он настоји да изађе из права. Прецизније речено, излазак из права овде упућује на полазиште у правним случајевима и у судској пракси како би се из њихове перспективе осветлили много општији и комплекснији феномени попут живота и историје. Језик и логика правних поступака њему служе као основа, неопходна за комуникацију с минулим животом, с карактером наших успомена, с начинима на које нас обликују робусни и гломазни историјски наративи, односно наметљиве идеологије. Тек захваљујући тој комуникацији имамо прилике да се приближимо несхватљивим човековим склоностима да се прикључи репресивним и тоталитарним моделима третмана других, али и да се упознамо с виталним облицима отпора који не дозвољавају да човеков живот

буде у потпуности обликован спољашњим принудама. Притом имамо посла с аутором ванредно истанчаног историјског и семиотичког чула, а такви не пристају на клопке непосредних читања и умишљене блискости тумача с тумаченим: „[Б]еседити са списима није једноставно стога што у доброј мери говоре језиком прошлости [...] они не садрже свет затворен у себе, већ стварност остављену по страни, која је још увек кадра да се покрене.” Премиса Варадијеве књиге гласи да свет забележен у адвокатској архиви није закључан од спољашњости, није постао мрачан и херметичан, него је само маргинализован, гурнут у страну, скривен од јавности. То ће рећи да му је потребно вешто интерпретативно вођење да би оживео, како би поново доспео на светло дана и захваљујући томе се осовио на ноге и био кадар да покрене и наше нове рефлексије. Али не само о прошлости, него и промишљања о стварности у којој и сами живимо.

Први изазов који се нашао пред Варадијем указао је на неслагласност хоризонта у којем је настала конкретна правна грађа у односу на савремени хоризонт из којег се она излаже и интерпретира. Дотични размак међу њима може да буде само делимично ублажен, при чему нарочито помажу сећања и успомене појединаца који су познавали актере, били сведоци одређеног времена, или су барем забележили неке његове специфичности које су у међувремену ишчезле. Отуда су се испоставила нужним и извесна запажања о сећању, о његовој променљивости кроз време. Другим речима, аналитика архиве адвокатске канцеларије не може да мимоиђе и да не проговори о историчности сећања. Варадијеви увиди нас често упућују на закључке које не бисмо очекивали у регистру херменеутике правних докумената. Тако најпре издвајамо и својеврсну антропологију сећања.

Начелно је у њој на снази једначина према којој сећања бивају виталнија и оперативнија тамо где је живот био много непосреднији, захваљујући чему су људи били у прилици да знају шта се дешава око њих, јер је много тога доспело пред ондашњу јавност. Лично и колективно сећање нису статичне структуре, него пре подлежу извесним историјским трансформацијама. У Варадијев науку спада да од сећања можемо очекивати извесну склоност ка ерозији, слабљењу, маргинализовању. Живот је све посредованији, превасходно масовним медијима, чији ефекти не помажу снажењу и стабилизовању сећања, него пре њиховом слабљењу, малаксавању, све мањим степеном уверљивости запамћеног.

Сећања играју све мању улогу у људским животима, и то како у оквирима Варадијеве личне животне историје, тако и кад је реч о месту сећања одређеног колектива или заједнице у временском размаку који обухватају тематизовани списи. Са једне стране, то бисмо могли да поздравимо као израз еманципације од терета историје, од седиментираних колективних траума и nelaгода, али са друге, и да упозоримо на историјски заборав као сасвим конкретну опасност. Нежељено на личје поменуте еманципованости састоји се у умишљеној имуности на историју, из које се најпре наслеђује слепило за историјске грешке, односно игнорисање свега онога што би се од историје морало научити и присвојити као поука и опомена. Опет, с позиције минимализованог, готово ишчезлог сећања, у прошлост се могу учитати принципијелно неограничене лажи које с њом немају никакве везе. Коб субјекта лишеног сећања, односно потпуна растерећеност од терета историје, састоји се

у томе што је неслућено отворен и широк хоризонт манипулације којој би он могао бити подвргнут. Такође, и могућности тенденциозне ревизије прошлости принципијелно су неограничене.

Из те перспективе постаје посебно занимљиво пратити ерозију сећања и трансформацију доживљаја стварности која из ње проистиче. Наиме, као младић Варади сведочи онтолошкој надмоћи сећања у односу на непосредно затечену стварност: „[К]ао гимназијалац имао сам осећај да су успомене јаче од нове стварности и томе сам се чак и радовао” (*Пуш у јуче*, 7). Контакт са сећањима био је снажан и неоспоран, тако да је био у стању да надомести све мањкавости актуелне стварности. Зреле године упутиле су га у супротном правцу: „[...] успомене су изгледале. У новије време, као и попис становништва, и попис успомена не даје охрабрујуће резултате” (166). Тако нам скреће пажњу на констелације у којима се испоставља како стварност успомена може бити не само постојана, него и томе супротна, готово непостојећа. Прошлост не празни од садржаја само мањкаво сећање, него установљује и жилаво одржава несклад између конкретних догађаја, са једне стране, и унапред пројектованих очекивања о томе какви су догађаји пожељни, са друге.

Кад Варади тврди да се код њега ради о појединцима који су се „спотакли” о историју, уједно нам указује на неслагласност између личне судбине и идеолошких норматива, пројектованих у великом формату, с амбицијама да нико (и ништа) не би смео да штрчи изван њих. Као што постоје појединци, тако, чини се, постоје и прошлости које су се спотакле о историју. Какве су шансе неког власника коња, голубова или човека којем су током туче поцепане панталоне у судару с великим идеолошким формацијама, светским ратовима и репресивним прописима које они уводе? Разуме се, готово никакве, а Варадијев опис случаја Мичиз који није желео да убија своје голубове лепезане како су му власти налагале, него се радије одселио на непознато место, спада у дирљивије примере судара с историјом, у којем се повлачење и узмицање испоставило као решење које ће ипак онемогућити спотицање о њу. Посебност Варадијеве документарне прозе препознајемо и у томе што нам она скреће пажњу управо на оне случајеве који се не дају тако лако уклопити у очекиване историјске токове. Таквим се избором Варади заправо сучељава с празним местима историје, али с намером да их попуни, да им врати значење и испостави их у ширем светлу и општијем хоризонту времена у којем се појављују: „Шта ако на месту прошлости остане пука празнина? Таква опасност управо прети прошлости која се није уклопила у стандардну историју” (*Трајом резервне историје*, 9). Ова дијагноза нам може помоћи да уочимо извесну повезаност између сећања и историје. Наиме, показује се како сећање није тек пука биолошка категорија, условљена извесним можданим функцијама усмереним ка меморисању одређених искустава. Као да постоји историјска дирекција сећања, чији се смисао састоји у давању оријентације, прецизније речено у искључивању свих оних садржаја који се не уклапају у вредносне хоризонте актуелног владајућег наратива. Кад сећање бледи, онда му у томе нарочито помаже притисак историје која не жели да допусти да буде запамћено све оно што јој се супротставља, што је доводи у питање. Чини се да постоји, откривамо захваљујући Варадију, и специфична *историјска воља за моћ*, чији се принцип састоји у наметљивом самопотврђивању посредством преобликовања

сећања према властитој мери. Уколико сећања бледе, онда за то није одговорна само наша наводна склоност ка игнорисању прошлости, него превасходно пенетрација историјске логике владајуће моћи која нивелира све оно што искаче, и тиме нуди хетерогену интерпретацију стварности.

Уколико *modus operandi* воље за моћ ваља препознати у наметању властите животне форме и тамо где она раније није постојала, у испостављању личне логике егзистирања и тамо где се функционисало сасвим другачије, онда историја у Варадијевом читању бива структурисана управо као доследна верзија те воље. Надаље, чини се да се историја тиме да дефинисати као антиромантичарска формација *par excellence*. Ако је за поетику романтизма специфична тежња ка фаворизовању необичног, страног, непознатог и несвакидашњег, онда историја оперише управо у супротном смеру, као стратегија свођења на познато, навикнуто, очекивано, типично. Разуме се, Варадију није промакло како постоје и периоди у којима се историја драстично мења, где се оно што је до јуче важило сузбија и одбацује.

Ипак, наш аутор није нимало наиван да из трансформације историјских норматива ишчита и значајну промену историјске логике. Напротив, у ономе што се јавно рекламира као револуција, он је у стању да види тек фазе прегруписавања, измене норматива, при чему начини на који ти нормативи бивају примењивани у дело принципијелно остају непромењени, инсистирајући немилосрдно на властитој обавезности. Притом бележимо и извесну перверзну сатисфакцију до које долази након успелог „потапања” прошлости у хоризонт испражњен од сећања.

Томе насупрот, Варади препознаје и прилику за васкрснуће неке прошлости уколико се она поново освежи и тематизује на основу новоустановљених детаља. Резимирајмо, историја оперише тако што брише детаље, елиминише финесе и своди на унапред установљену идеолошку матрицу. Варадијева документарна прозна чини управо супротно негујући смисао за омашке, куриозитете, испаде из типичних токова. Смисао њиховог уочавања огледа се у реанимацији пажње захваљујући чему некадашњи догађаји, макар били и најтривијалнији, добијају сасвим другачије осветљење:

Дејтаљи ионако немају лаку судбину. Узалуд енілеска изрека да се ђаво крије у дејтаљима, узалуд каже Флобер да добри Бої пребива у дејтаљима – дејтаљи с временом најчешће ипак пошону. Превршише је подстицаја да стварности сведемо на типично (или на оно што се мисли да је типично). И све постоје још једноставније, типичније и сигурније када ша регулисана стварности поштоне у прошлости. Али ту и тамо се помађају неки дејтаљи који оштривају то типично. Дејтаљи су у стању да пољуљају владавину једног обрасца стварности [...] иако што покажу нешто сасвим изблиза, ја знам жеља поново добија шансу. (Пут у јуче, 265)

Алтернативне верзије сећања историја просто не жели да трпи, па стога свим силама настоји да их искључи из себе, да им не дозволи да се огласе, нити да заступају хетерогене верзије догађаја. Историја у реалности никад није неутрално обликовање времена, она је увек пристрасна, а времена се разликују тек према мери те пристрасности. Тибор Варади у комунизму препознаје најинтензивнији облик острашћености, при чему након читања наредних редова остаје утисак да се ствари ипак

нису промениле баш онолико колико смо склони да верујемо. Како год, вредно је споменути функционисање обрнуте сразмере између степена острашћености и самосвести о њој. Наиме, највишим замисливим нивоима пристрасности својствено је тотално одрицање, у смислу неспремности за признање. Преведено на савремени језик – они који су најкорумпиранији одбијају да признају да с корупцијом имају било каквог додира. Идејни творци и оперативни господари корупције себе представљају као да никад нису ни чули за њу:

У њресуди долази до изражаја и једна честита кућена особина комунизма. Пристрасност. Јер одлука је зависила и од тога да ли је у њишању наш човек или неко ко не слови за ња-квои. Ово није појава која се везује за једно доба, али се у комунизму некако ошвореније испољавала. Данас се то зове корупција коју негирају они који је њрактикују. У доба њо-лејне изградње комунизма то се звало њаџриоџизам и џоком њрактиковања џе њри-сџрасносџи људи су се њоносили. За оне који су џиме били ошџећени зајраво је свеједно џџа је од џога у њишању. (161–162)

Као да с једне стране стоји снажна спрега историје и идеологије, моћан жрвањ који под собом меље малог, обичног човека, а штити све оне који се у њега гласно и борбено заклињу. Један је од најтрајнијих цивилизацијских архетипа вертикална хијерархија, *axis mundi*, на чијем врху стоји моћ, а на чијем дну је немоћ. Варадијева документарна проза на најдискретнији могући начин слика призоре побуне током које се распламсава борба између дна и врха. Посебност његове побуне није у нади да се врх коначно може освојити и сломити, како би се најзад испунио демократски идеал и обезбедила једнакост и правичност за све. Варадије одлучује за споредни излаз, бирајући сцене „резервне историје” и јунаке чији је отпор спрам моћи принуде био толико импресиван да нам и данас може подстаћи обећавајуће уверење да живети у великој историји није толико безнадежна ствар.